

РЕФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

Аналізуються військові реформи, які були викликані поразкою Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. Розглядається основний зміст реформ у збройних силах Росії, зокрема введення загальностанової військової повинності, створення навченого резерву запасу, утворення воєнно-окружної системи управління, переозброєння армії та флоту. Звернута увага на реорганізацію системи бойової підготовки військ та офіцерських кадрів, демократичний характер перетворень у галузі військової освіти. Робиться висновок щодо суттєвого покращення стану збройних сил в результаті проведення військових реформ 60–70-х років XIX ст.

Ключові слова: військова реформа, Дмитро Мілютін, історія військової освіти.

Актуальність проблеми. Реформування Збройних Сил України (далі – ЗСУ), яке відбувається в наш час, актуалізує дослідження з історії перебудови російської армії після поразки у Кримській війні. Історичний досвід середини XIX ст. не втратив значення і сьогодні, коли необхідність реформи ЗСУ диктує перегляд як кількісних, так і якісних показників готовності української армії забезпечити безпеку нашої держави. У зв'язку з цим дослідження даної проблеми є необхідним і своєчасним. Вивчення минулого дозволяє одночасно із переосмисленням історичного досвіду військового будівництва, організації бойової підготовки військ приймати виважені рішення та здійснювати раціональну політику щодо розвитку збройних сил держави на сучасному етапі.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблема повоєнних реформ армії та флоту Росії протягом тривалого часу

Красюк Олексій Павлович, кандидат військових наук, доцент, заступник начальника Академії з наукової роботи, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Івахів Олег Степанович, кандидат політичних наук, начальник відділу, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

© Красюк О.П., Івахів О.С., 2013

активно розроблялася в історіографії. Причини поразки Росії у війні більшість дослідників другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. пов'язували із незадовільним станом озброєння та бойовою підготовкою її армії. З другої половини ХХ ст. значно розширилася тематика досліджень, у науковий обіг були введені нові джерела. Провідне місце тут займають, зокрема, дослідження П.А. Зайончковського. В монографіях та статтях він дослідив стан російської армії напередодні військових реформ та хід їхньої реалізації, дав характеристику реформам у галузі переозброєння армії, реформам військово-навчальних установ, змінам у бойовій підготовці військ [1; 2; 3].

Значним досягненням військової історичної науки стали праці Л.Г. Бескровного. Мається на увазі його фундаментальні видання щодо основних етапів розвитку військової історіографії в Росії до кінця ХІХ ст. [4] та з історії російської армії та флоту [5]. У другій монографії висвітлені питання військово-економічного потенціалу держави, стан військової промисловості, система транспорту та ін. Отже, розробки П.А. Зайончковського та Л.Г. Бескровного зробили помітний внесок в розвиток історіографії питання. Разом з тим вони окреслили завдання, які потребували більш детального висвітлення, зокрема висвітлення реформ у галузі військової освіти, перетворень, пов'язаних з артилерійським та стрілецьким озброєнням, бойової підготовки військ, тощо. Активно розробляється ця проблема в сучасній російській історіографії. Цікавим дослідженням є спільна робота Ю. Галушка та О. Колеснікова з історії військової освіти [6], С. Волкова з проблем підготовки офіцерського корпусу [7]. Розвитку системи підготовки військових кадрів присвячені також праці В. Харламова, М. Машкіна, В. Ізонова, О. Міхайлова та інших дослідників.

Метою статті є висвітлення військової реформи, яка розпочалася в Росії після Кримської війни, зокрема реформування озброєння, систем бойової підготовки та військової освіти. Інтерполяція цих заходів на сучасну обстановку в ході реформування Збройних Сил України, на нашу думку, надасть рис практицизму такому дослідженню.

Загальновідомо, що Кримська (або Східна) війна продемонструвала військове відставання Росії, а це в епоху переділу світу загрожувало серйозними наслідками для держави. Поразка Росії у Кримській війні підірвала її міжнародний престиж, що відбилося у рішеннях Паризької конференції 1856 р. Заборона Росії мати військовий флот та бази на Чорному морі робили її південні кордони майже беззахисними.

Кримська війна виявила невідповідність існуючої в Росії ще з петровських часів рекрутської системи комплектування армії, що було зумовлено відсутністю в країні достатньої кількості навчених у військовому відношенні резервів. Застарілими були організаційна структура армії, система управління, озброєння. Війна виявила і відсталість тактики російських військ, суттєві прогалини у бойовій підготовці. Відомий дослідник Кримської війни Є.В. Тарле писав, що армію “готували до парадів і стройових оглядів, а не до війни. Крім того, армію систематично обкрадали, і ця обставина була у тісному зв’язку із загальним, нечуваним розгулом хижацтва, яке набуло поступово казкових розмірів” [8, с. 47].

Як показав досвід Кримської війни, одним із суттєвих недоліків російської армії був її низький професіоналізм, невідповідність значної частини командного складу. Воєнна наука за часів царювання Миколи I була оголошена справою непотрібною. Заснована в Петербурзі у 1832 р. Імператорська військова академія ледь животіла. Після смерті царя у 1855 р. вона була перейменована на його честь у Миколаївську Академію Генерального Штабу.

Загалом підсумки війни показали, що російська армія виявилася значно слабшою, ніж уявляли навіть її недоброзичливці. Звичайно, такий стан справ не міг задовольнити нового царя Олександра II, якому довелося підписувати принизливі умови миру після поразки у війні, розпочатої його батьком – Миколою I.

Необхідно відзначити, що існуюча в Росії військова система у період Кримської війни піддавалася досить суворій критиці, причому як з боку військових і деяких державних діячів, так і з боку громадськості. Форма критики була різною: від подання доповідних записок царю з аналізом

стану справ в армії і з пропозиціями щодо їх поліпшення до критичних публікацій у відкритій пресі. Внаслідок цього уряд змушений був вживати певних заходів щодо усунення виявлених у військовому відомстві недоліків, проте всі вони, як правило, відрізнялися нерішучістю, мали обмежений характер і не могли відчутно вплинути на загальний стан в армії. Військові міністри Миколи I були противниками будь-яких нововведень, тим більше – кардинальної реформи.

За царювання спадкоємця престолу Олександра II (1855–1881) розпочалося загальне реформування країни, і важливе місце в системі державних перетворень посіла військова реформа. Це була найбільша з часів Петра військова реформа, яка привела до кардинальних змін у збройних силах. Вона торкнулася різних сфер: організації та комплектування армії, її управління й озброєння, підготовки офіцерського складу, навчання військ і т. д. Її автором і натхненником був військовий міністр Дмитро Олексійович Мілютін.

У 1862–1864 рр. була проведена реорганізація місцевого військового управління. Її суть зводилася до послаблення зайвого централізму в управлінні збройними силами. Для децентралізації вводилася військово-окружна система управління. Територія країни поділялася на 15 військових округів зі своїми командувачами. Їх влада поширювалася на всі війська і військові установи округу. У доповідній записці “Думки щодо невігод існуючої в Росії військової системи та засобах до їх усунення”, датованій 1956 р., Мілютін переконував монарха поділити імперію на військові округи, “... з яких одні прикордонні, інші – внутрішні. Війська також поділяються на два розряди: діючі та запасні” [9, с. 84].

Значна увага приділялася розвитку військової науки. Завдяки дбайливому ставленню до військової науки були розроблені нові зразки озброєння. Починається масове переозброєння армії. Здійснюється перехід від гладкоствольних рушниць до нарізних гвинтівок, з'являються нові технології у виготовленні гармат, снарядів, іншої зброї. Так, професор Михайлівського артилерійського училища А.В. Гадолін винайшов новий спосіб виготовлення артилерійських стволів

без збільшення маси гармат, що дало змогу підвищити живучість гармат, збільшити їхню вогневу потужність, калібр та далекобійність. Нові гармати почали виготовляти з 1865 р. на відомому Обухівському заводі в Петербурзі.

Вагому роль у розвитку артилерії на той час відіграли праці військового вченого М.В. Маєвського. За його проектами були створені берегові нарізні сталеві гармати 8-дюймового, 9-дюймового та 10-дюймового калібру для стрільби великими зарядами, які були прийняті на озброєння береговою артилерією під назвою артилерійських систем 1867 р. Книги професора Маєвського з артилерійської балістики на тривалий період визначили розвиток артилерійської військової науки.

Цікавим винаходом в артилерії стала 2,5-дюймова (63,3 мм) швидкострільна гармата В.С. Барановського, яка надійшла на озброєння в армію та флот. У цій гарматі застосовувався єдиний (унітарний) патрон. Після пострілу гільза викидалась, а новий патрон запирався вперше застосованим поршневым затвором із самозвідним пружинним ударником. Гармата мала пружний лафет, який запобігав їй відкату після пострілу, гвинтові та зубчаті передачі для швидкого переміщення ствола у вертикальному та горизонтальному напрямках, оптичний (телескопічний) приціл.

Революційними науковими винаходами збагатився і флот (вітрилний швидкими темпами замінювався паровим). Почалося створення броненосних кораблів. У країні активно будували залізниці, в тому числі й стратегічного призначення. Д. Мілютін згадував: "...У той час Військове міністерство вже уповні усвідомлювало стратегічне значення майбутньої залізничної мережі. Важка для нас Кримська війна яскраво виявила, чого ми могли б очікувати й надалі, у разі нової війни, за нашого бездоріжжя, коли Західна Європа була вже розкреслена залізничними рейками в усіх напрямках. У російському суспільстві поживавився інтерес до залізничної справи, в якому полягали, за загальним переконанням, ключі до відродження економічного добробуту держави. У цьому, майже виключному, випадку інтереси військові й економічні збігалися, принаймні у загальному прагненні..." [9, с. 132].

Удосконалення техніки потребувало докорінних змін у підготовці військ. Тактика розсипного бою, стрілецьких ланцюгів приходить на зміну зімкнутим колонам. Це вимагало зростання самостійності і маневреності піхотинця на полі бою. Посилюється значення підготовки бійця до індивідуальних дій у битві. Підвищується роль саперних, окопних робіт, які передбачають вміння обкопуватися, будувати укриття для захисту від ворожого вогню. Для навчання військ методам ведення сучасної війни видається ряд нових статутів, настанов, навчальних посібників. Кульмінацією військової реформи стало введення загальностанової військової повинності (1874) в Росії. До цього діяла рекрутська система. Коли її вводив Петро I, військовий обов'язок охоплював усі верстви населення, крім чиновників і духовенства. Але з другої половини XVIII ст. призов обмежувався лише податковими станами. Поступово і серед них почав офіційно практикуватися грошовий відкуп заможних людей від армії. Крім соціальної несправедливості, ця система потребувала й значних матеріальних витрат. Утримання професійної армії коштувало державній казні надто дорого і було неефективним. У мирний час вона перевищувала за чисельністю війська європейських держав, але в період війни російська армія не мала резервів. Ця проблема яскраво виявилася в Кримській кампанії.

Згідно із новим законом від 1 січня 1874 р. призову на військову службу підлягали особи всіх класів і станів з 21 року; загальний термін служби становив 15 років, з них 6 – дійсної і 9 – у запасі. Для осіб, які мали середню і вищу освіту, термін дійсної служби скорочувався (від 4 років до 6 місяців). Існували пільги за сімейним станом (не призивали єдиних у сім'ї синів і єдиних годувальників тощо). Звільнених від призову зараховували в ополчення, яке формувалося лише в період війни. Козаки проходили військову службу за особливих умов [10, с. 115].

Розробка нових військових статутів чітко позначила позицію Мілютіна як противника станових привілеїв, а введення освітнього цензу, що впливав на термін служби, показав його здатність йти на радикальні заходи із впровадження у державне життя нових більш демократичних порядків [11, с. 267].

Значна увага в ході реформування приділялася військовій освіті. Старі підходи в освіті не забезпечували кількісного й якісного зростання офіцерського корпусу. Тому Мілютін прагнув підняти стандарти освіти, водночас збільшуючи число місць у військово-навчальних закладах. З метою досягнення обох цілей він насамперед провів перетворення кадетських корпусів, в яких здавна навчалися виключно офіцери гвардії, у військові гімназії, куди приймали здібних учнів незалежно від їх соціального стану. Крім того, він реорганізував і впорядкував юнкерські училища.

Найважливішим було створення спеціалізованих військово-навчальних закладів нового рівня, відомих як військові училища. Тоді як офіцерський чин присвоювався випускникам кадетських корпусів і юнкерських училищ, метою військових училищ було розширення освіти офіцерів шляхом їх ознайомлення з тактичними та оперативними вимогами тих родів військ, в яких вони мали намір продовжити свою службу. Відповідно, випускники кадетських корпусів або юнкерських училищ поділялися на три загальні категорії, залежно від своїх успіхів у навчанні. Після двох років служби у польовій армії офіцери, які закінчили навчальний заклад з відзнакою, мали можливість продовжити свою військову освіту й автоматично отримували допуск в одне з шести елітних військових училищ імперії. Із шести військових училищ, заснованих Мілютіним у 1860-х роках, три – Павловське, Костянтинівське та Александрівське – були піхотними, а три інших готували офіцерів до служби у більш спеціалізованих родах військ: це були Михайлівське артилерійське, Миколаївське кавалерійське і ще одне Миколаївське училище для офіцерів інженерного корпусу [12, с. 208–209].

Підвищенню рівня професійної підготовки сприяла і реорганізація навчальної програми Миколаївської Академії Генерального штабу. У руслі нової політики були ускладнені вимоги до вступних іспитів та встановлено квоту на вступ – 50 осіб на рік. Другою умовою вступу був чотирирічний службовий стаж.

Головною особливістю проведеної реформи стало посилення практичної складової навчального процесу Академії Генерального штабу, зокрема збільшення кількості годин

з курсу тактики. Під керівництвом викладачів почали широко практикувати військові ігри.

Перехід до епохи парового флоту вимагав і змін у підготовці військово-морських фахівців. Початком створення російської морської вищої освіти стала реорганізація офіцерських класів Морського училища. У 1862 р. на їх базі відкрився Академічний курс морських наук з дворічним терміном навчання. Курс складався з трьох відділень – гідрографічного, кораблебудівного і механічного, куди зараховували офіцерів із дворічним стажем служби. У 1877 р. на базі офіцерських класів відкрилася Миколаївська морська академія з аналогічною структурою. Заснування Академії, враховуючи розвиток парового флоту, стало новим кроком у розвитку військово-морської освіти.

До кінця 70-х років ХІХ ст. в основних рисах відбулося завершення формування системи військової освіти паралельно з централізацією його управління. Завдяки проведеним перетворенням була припинена практика надання офіцерських звань і посад особам, які не мали відповідної освіти. Політика лібералізації щодо станів при прийомі у військові навчальні заклади сприяла вирішенню проблеми кількісного насичення армії кваліфікованими офіцерами. Винятками у цьому питанні були випускники Пажеського та Морського кадетського корпусів, які продовжували комплектувати дітьми генералів, адміралів та чиновників І–ІV класу. В інших військово-навчальних закладах, зокрема в юнкерських училищах, спадкові дворяни становили всього 48% від загальної кількості учнів.

Висновки. Поразка Росії у Кримській війні викликала глибинні військові реформи, які розпочались одразу після її завершення. Реорганізація, затверджена у 60-ті роки ХІХ ст., ставила своїм завданням скорочення до мінімуму складу армії у мирний час і максимальне забезпечення її збільшення під час війни. Реформи Військового міністерства та запровадження військових округів створили єдність управління, ліквідували надмірну централізацію. Розвиток військової науки надав поштовх переозброєнню армії, забезпеченню її новими видами зброї. Відбулися значні зміни і в бойовій підготовці військ. Заходи, проведені у сфері військово-освітньої політики у період правління

Олександра II, дозволили значно поліпшити систему підготовки офіцерських кадрів, порядок та структуру управління військовими навчальними закладами, що зумовило поліпшення якісних і кількісних параметрів офіцерського корпусу.

У цілому, основний зміст військової реформи полягав у наступному:

заміні рекрутської – загальностановою військовою повинністю;

створенні навченого резерву запасу;

утворенні військово-окружної системи управління;

введенні нового “Положення про польове управління військами у военний час”;

переозброєнні армії та флоту нарізною стрілецькою зброєю та артилерією;

реорганізації бойової підготовки військ та офіцерських кадрів: заміні кадетських корпусів військовими гімназіями, створенні військових та юнкерських училищ;

військово-судових реформах.

Військові реформи відіграли важливу роль у реорганізації армії та флоту, суттєвому покращенні системи підготовки збройних сил, їхньому комплектуванні, переозброєнні і становили нерозривну частину комплексу корінних реформ у державі після поразки Росії в Кримській війні.

1. *Зайончковский П.А.* Подготовка военной реформы 1874 года / П.А. Зайончковский // Истор. записки. – 1948. – № 27.
2. *Зайончковский П.А.* Перевооружение русской армии в 60–70-х годах XIX века / П.А. Зайончковский // Истор. записки. – 1951. – № 36.
3. *Зайончковский П.А.* Военные реформы 1860–1870 гг. в России / П.А. Зайончковский. – М.: Изд-во МГУ, 1952. – 375 с.
4. *Бескровный Л.Г.* Очерки военной историографии России / Л.Г. Бескровный. – М., 1962. – С. 27.
5. *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / Л.Г. Бескровный. – М., 1973.
6. *Галушко Ю.А., Колесников А.А.* Школа российского офицерства. Исторический очерк / Ю.А. Галушко, А.А. Колесников. – М., 1993.
7. *Волков С.В.* Русский офицерский корпус / С.В. Волков. – М., 1993.
8. *Тарле Е.В.* Крымская война: В 2-х томах / Е.В. Тарле. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1944. – Т. 1. – 567 с.

9. *Милютин Д.А.* Воспоминания. 1860–1862 / Д.А. Милютин. – М.: Рос. Архив, 1999. – 559 с.
10. История СССР: В 12-ти томах. – М.: Наука, 1968. – Т. V. – 731 с.
11. *Шалашная В.М.* Д.А. Милютин и военные реформы в России в 60-70-е гг. XIX в. / В.М. Шалашная // Режим доступа: <http://izvestia.asu.ru/2009/4-4/hist/TheNewsOfASU-2009-4-4-hist-53.pdf>.
12. *Стейнберг Дж.* Военные традиции и армейская реформа (1856–1904): неудачная попытка спасти Российской империю // Величие и язвы Российской империи / сост. Б.Н. Каширин. – М.: Регнум, 2012. – 768 с.

Надійшла до редколегії 12.07.2013 р.

Рецензент: Р.В. Гула, доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Красюк А.П., Івахів О.С.
РЕФОРМИРОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ АРМИИ ПОСЛЕ КРЫМ-СКОЙ ВОЙНЫ

Анализируются военные реформы, которые были вызваны поражением России в Крымской войне 1853–1856 гг. Рассматривается основное содержание реформ в вооружённых силах России, в частности введение всеобщей воинской повинности, создание обученного резерва запаса, создание военно-окружной системы управления, перевооружение армии и флота, др. Обращено внимание на реорганизацию системы боевой подготовки войск и офицерских кадров, демократический характер преобразований в области военного образования. Делается вывод о существенном улучшении состояния вооружённых сил в результате проведения военных реформ 60–70-х годов XIX ст.

Ключевые слова: военная реформа, Дмитрий Милютин, история военного образования.

Krasiuk A., Ivakhiv O.
RUSSIAN ARMY REFORMS AFTER THE CRIMEAN WAR

Analyzes the military reforms that were caused by the defeat of Russia in the Crimean War 1853–1856 years. We consider the main content of the reforms in the armed forces of Russia, including general introduction of conscription, the creation of trained reserve stock, the formation of military-district management, upgrading the army and navy, etc. Pay attention to the reorganization of combat training and officer corps, the democratic nature of the changes in military education. The conclusion of the significant improvement of the armed forces as a result of military reform 60–70s of the XIX century is made.

Key words: military reform, Dmytro Milyutin, the history of military education.